

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 10, Sayı/ Issue 18 (Haziran/ June 2025), ss./ pp. 71-87
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1653138



Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi/ Received: 09. 03. 2025
Kabul Tarihi/ Accepted: 28. 06. 2025

NATUFİAN KÜLTÜRÜ VE BU KÜLTÜRE AİT FİGÜRİN VE MASK ÖRNEKLERİ¹

NATUFIAN CULTURE AND ITS FIGURINES AND MASK EXAMPLES

Bayram KAÇAR*

Öz

Levant Bölgesi, günümüzde ortalama 1100 km uzunluğunda ve 250-350 km'lik bir alanı kaplayan geniş bir bölgeyi ifade etmektedir. Türkiye'de bulunan Toros dağlarının güney yamacından başlayıp güneyde Sina Yarımadası'na kadar olan bölgeyi kapsamaktadır. Bu bölge, Güney Levant Bölgesi ve Kuzey Levant Bölgesi olarak ikiye ayrılmaktadır. Kuzey Levant Bölgesi Lübnan ve Suriye topraklarını, Güney Levant Bölgesi ise İsrail ve Ürdün topraklarını kapsamaktadır. Bölge topografik olarak, dar bir kıyısal alan, ortasında derin bir vadinin yer aldığı birbirine paralel iki dağ sırası ve doğuya doğru yönelen birçok vadinin kesiştiği doğuya bakan bir platoyu içermektedir. Epipaleolitik dönemin son evresini kapsayan Natufian Kültürü bu bölgede geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Kuzeyde Anadolu, doğuda ise Zagros bölgesini ve bu bölgelerde yer alan kültürleri derinden etkilemiştir. Bu kültürün izleri çevre bölgelerde Neolitik dönem öncesinde ve süresince izlenebilmektedir. Bu kültür ilk olarak, günümüzde Filistin sınırları içerisinde yer alan En-Natuf Vadisi'nde yapılan kazı çalışmalarında keşfedilmiş ve tanımlanmıştır. Levant Bölgesi'nde yerleşik yaşama geçişin en erken izlerini taşımaktadır. Bu kültürün tanımlanmasında kullanılan kendisine ait taş teknolojileri mevcuttur. Bu çalışmada Natufian Kültürü yerleşimler, dönem özellikleri ve özellikle figürinleri ele alınacaktır. Figürinlerin bulundukları yerleşimler, özellikleri ve

¹ Bu çalışma Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Doç. Dr. Çağatay Yücel danışmanlığında, Bayram Kaçar tarafından tamamlanmış olan "Levant Bölgesi (Epipaleolitik ve Neolitik Dönem) İnsan Figürinleri ve Bu Figürinlerin İnanç Sistemindeki Rollerini" başlıklı yüksek lisans tezinin ilgili bölümü referans alınarak hazırlanmıştır.

* Sorumlu Yazar/Responsible Author: Doktorant, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır/Türkiye. E-Posta: bkacar1986@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1586-9967>

tanımlamaları değerlendirilecektir. Bu kapsamda, Levant Bölgesi'nde Paleolitik dönemden Neolitik döneme geçişte meydana gelen kültürel değişimlere ele alınacak ve bu değişimlerin hem Levant Bölgesi hem de çevresinde yer alan coğrafyaların Neolitik döneme geçişlerinde sahip olduğu öneme değinilecektir. Natufian Kültürü'nün anlaşılması Anadolu'da yer alan Epipaleolitik ve Neolitik yerleşimlerin daha iyi anlaşılmasında ve bu kültürlerin etkileşime geçtiği diğer kültürlerin tanımlanmasında da anahtar role sahiptir. Konu kapsamında kazı sonuç raporları, bulunan eserler ve yerleşimler dikkatle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Natufian, Figürin, Levant Bölgesi, Epipaleolitik Dönem, Mask.

Abstract

The Levant Region today refers to a vast geographical area extending approximately 1100 km in length and covering 250-350 km in width. It stretches from the southern slopes of the Taurus Mountains in Turkey to the Sinai Peninsula in the south. The region is divided into two parts: the Northern Levant, comprising the territories of Lebanon and Syria, and the Southern Levant, which includes Israel and Jordan. Topographically, it consists of a narrow coastal strip, two parallel mountain ranges separated by a deep valley, and an east-facing plateau intersected by numerous valleys. The Natufian Culture, marking the final phase of the Epipaleolithic period, spread widely across this region, profoundly influencing Anatolia in the north and the Zagros region in the east, along with their associated cultures. The impact of this culture can be observed in neighboring regions both before and during the Neolithic period. It was first discovered and defined through excavations in the En-Natuf Valley, located within present-day Palestine. The Natufian Culture provides the earliest evidence of the transition to a sedentary lifestyle in the Levant. Distinctive lithic technologies are among its defining characteristics. This study examines Natufian settlements, cultural attributes, and particularly figurines and masks. The distribution and defining characteristics of these artifacts are analyzed in detail. Furthermore, the cultural transformations that occurred during the transition from the Paleolithic to the Neolithic in the Levant are explored, emphasizing their significance for both the region itself and adjacent geographical areas. A comprehensive understanding of the Natufian Culture is essential for interpreting Epipaleolithic and Neolithic settlements in Anatolia and identifying their cultural interactions. This research critically evaluates excavation reports, recovered artifacts, and settlement patterns to offer a refined perspective on the role of Natufian symbolic objects in prehistoric cultural networks.

Keywords: Natufian, Figurine, Levant Region, Epipaleolithic Period, Masks.

1. Giriş

Levant Bölgesi, arkeolojide insanların yerleşik yaşama geçişi ve tarım ile hayvancılığın ilk adımlarının atılması bakımından çok önemli bir yer tutar. Bu bölge, uygun iklim koşullarıyla birlikte ilk yerleşimlere ev sahipliği yapmıştır. Garrod, 1928 yılında İsrail'de bulunan en-Natuf Vadisi'ndeki Shukba Mağarası'nda kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir². Bu çalışmalar sonucunda ortaya çıkardığı kültürü "Natufian Kültürü" olarak adlandırmıştır. Natufian Kültürü üzerine yapılan ilk araştırmalar, Carmel Dağı ve Kuzey İsrail (Galilee) bölgesinde yoğunlaşmıştır. Bu bölge, Epipaleolitik dönem içerisinde doğal kaynakları ve geniş meşe ormanları ile dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, Natufian Kültürü'nün merkez bölgesi olarak kabul edilmektedir. İkinci dünya savaşından sonra (1950-1960), Levant Bölgesi'nde özellikle Kenyon, Kirkbride, Perrot, Cauvin, Bar Yosef ve Ronen gibi araştırmacılar ilk kez önemli çalışmalar yürütmeye başlamıştır. Bu çalışmalar, içinde Natufian Dönemi kültür tabakalarının da olduğu birçok yeni keşfe yol açtı: Hayonim Mağarası ve Terası³, Eynan⁴, Jericho⁵, Beidha⁶,

² Garrod 1932, 260.

³ Bar Yosef 1970, 5.

⁴ Perrot 1957, 93.

⁵ Kenyon 1959, 5.

⁶ Kirkbride 1960, 137.

Taibe⁷, Qornet Rhorra⁸, bu yeni yerleşimlerin yanı sıra, Sefunim⁹, Nahal Oren¹⁰ ve El Khiam¹¹ gibi daha önceden çalışma yürütülen yerleşimlerde de yeni kazılar yapılmıştır. Natufian Dönemi, mevcut iklimsel koşullar içerisinde, bu bölgede epipaleolitik dönemi temsil etmektedir. Bu kültüre ait insanlar geniş bir coğrafyaya yayılarak bu dönemin yaklaşık iki bin yıl (MÖ 12500-10500) devam etmesini sağlamıştır. Natufian kültürüyle ilgili birçok yerleşim alanı tespit edilmiş olup bu alanlarda bilimsel çalışmalar sonucunda konut yapısı, besin elde etme süreçleri, sosyal ilişkiler ve inanç sistemleriyle ilgili bir çok konuda varsayımlar üretilmesine imkan sağlanmıştır. Kültüre ait ilk izleri En Natuf Vadisi'nde keşfedilen bu dönemin kendine özgü taş alet teknolojileri, figürinleri ve yerleşim biçimleri ortaya çıkarılmıştır. Döneme özgü izler taşıyan insan ve hayvan figürinlerinin yanı sıra mask örnekleri de keşfedilen Natufian Kültürü Levant Bölgesi ile komşu diğer bölgeleri kültürel açıdan etkilemiştir. Yürütülen kazı çalışmaları sonucunda bu kültürün Anadolu Bölgesi'ne ve yakın coğrafyaya etki edip etmediği araştırılmakta olup maddi kültür örnekleri üzerinden etkileşimin sınırları belirlenmeye çalışılmaktadır. Kahramanmaraş'ta bulunan Direkli mağarasında yapılan kazı çalışmaları sonucunda takı ve süs eşyalarında izlenen uygulamaların, Natufian çekirdek alanından çok daha geniş bir alana yayılmış olduğu değerlendirilmiştir¹². Bu çalışmada temel amacımız, çekirdek alanı Levant Bölgesi'nde bulunan Natufian kültürünü Epipaleolitik dönem içerisinde önemli yönleriyle değerlendirmek ve bu kültüre ait figürin ve mask örneklerini incelemektir. Bu doğrultuda çalışmamızda, Garrod¹³ tarafından En-Natuf Vadisinde yapılan ilk kazı çalışmalarından itibaren günümüze kadar Natufian kültürü üzerine yapılan çalışmalar, bilimsel makaleler ve kazı raporlarından yararlanılmıştır.

2. Natufian Kültürü Dönemi

Arkeolojik kazılar ve çalışmalar, bu kültürün etki alanının başlangıçta düşünüldüğünden çok daha geniş olduğunu ortaya koymuştur (Har. 1). Natufian yerleşimlerinin büyük çoğunluğu, Ürdün'ün kuzey kesimleri, İsrail'in merkezi bölgeleri ve Ürdün platosunda yoğunlaşmıştır. Bu durum, söz konusu bölgelerdeki zengin doğal kaynaklarla ilişkilendirilmektedir. Ancak, İsrail'in güneyinde bulunan Negev Bölgesi'nin kurak alanları, Suriye-Arap Çölü'nün büyük bir bölümü ve Lübnan'daki yüksek kesimlerde Natufian yerleşimlerine daha az rastlanmaktadır. Çöl ikliminin hakim olduğu bölgelerde ise Natufian Kültürü'ne ait daha küçük ve geçici yerleşim izleri bulunmaktadır¹⁴. Levant Bölgesi'nde, Epipaleolitik Dönem'in yaklaşık 24.000-13.000 yıl öncesine karşılık geldiği kabul edilmektedir ve Natufian kültürü bu dönemin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır¹⁵. Bu bağlamda, Natufian Kültürü'nün Geç Epipaleolitik Dönem ya da Erken Holosen Dönemi'ne ait olduğu söylenebilir. Natufian Dönemi'nin ilk aşamalarında iklim, ılık ve nemli bir yapıya sahip olup yağış oranları oldukça elverişliydi. Ancak bu dönemin ilerleyen evrelerinde Younger Dryas adı verilen ve şiddetli soğuklarla karakterize edilen iklim değişikliği yaşanmıştır. Bu süreç boyunca kuraklık artmış ve bölgedeki çölleşme etkisini göstermeye başlamıştır¹⁶.

⁷ Cauvin 1962, 282.

⁸ Contenson 1966, 197.

⁹ Ronen 1968, 276.

¹⁰ Stekelis 1956, 88.

¹¹ Echegaray 1963, 95.

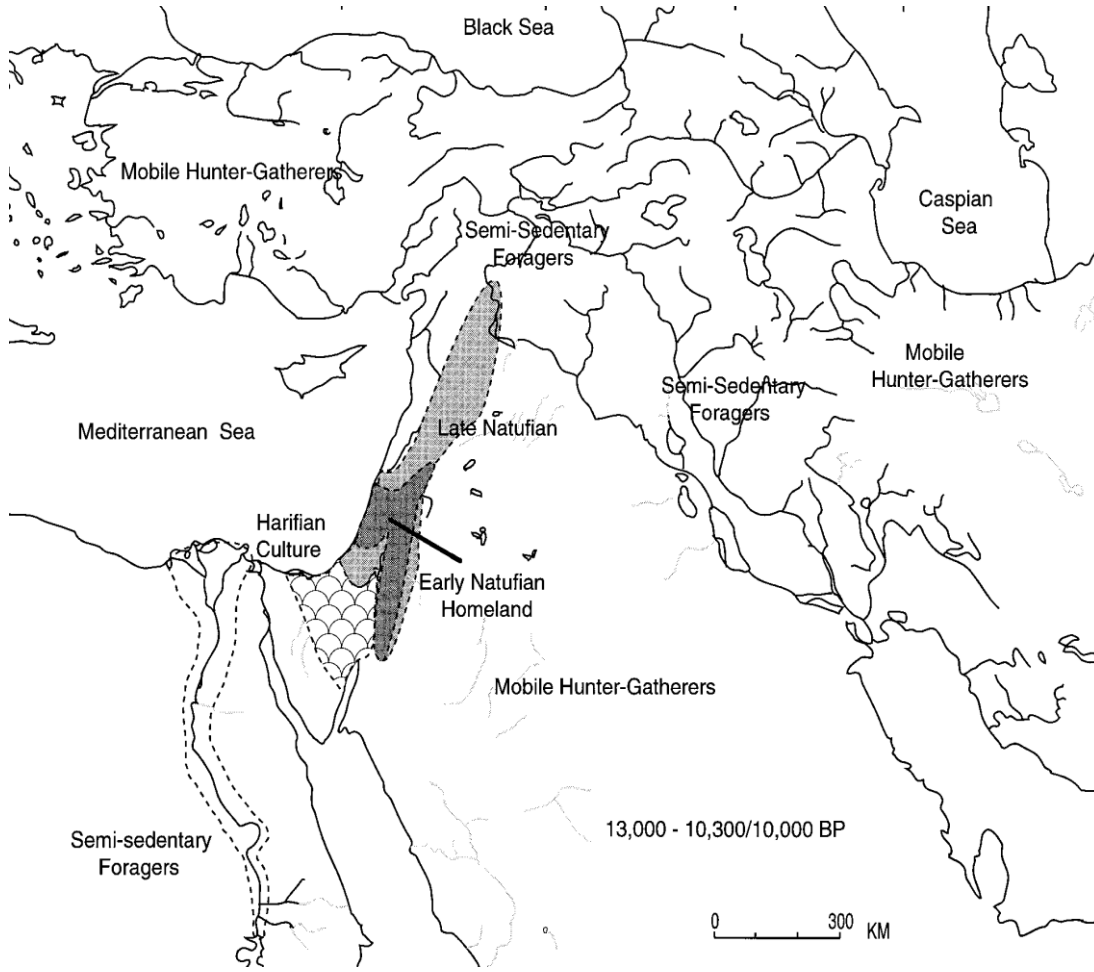
¹² Baysal 2016, 148.

¹³ Garrod 1932, 260.

¹⁴ Bar Yosef - Valla 1991, 25.

¹⁵ Orrelle 2014, 44.

¹⁶ Bar Yosef 1998, 161.



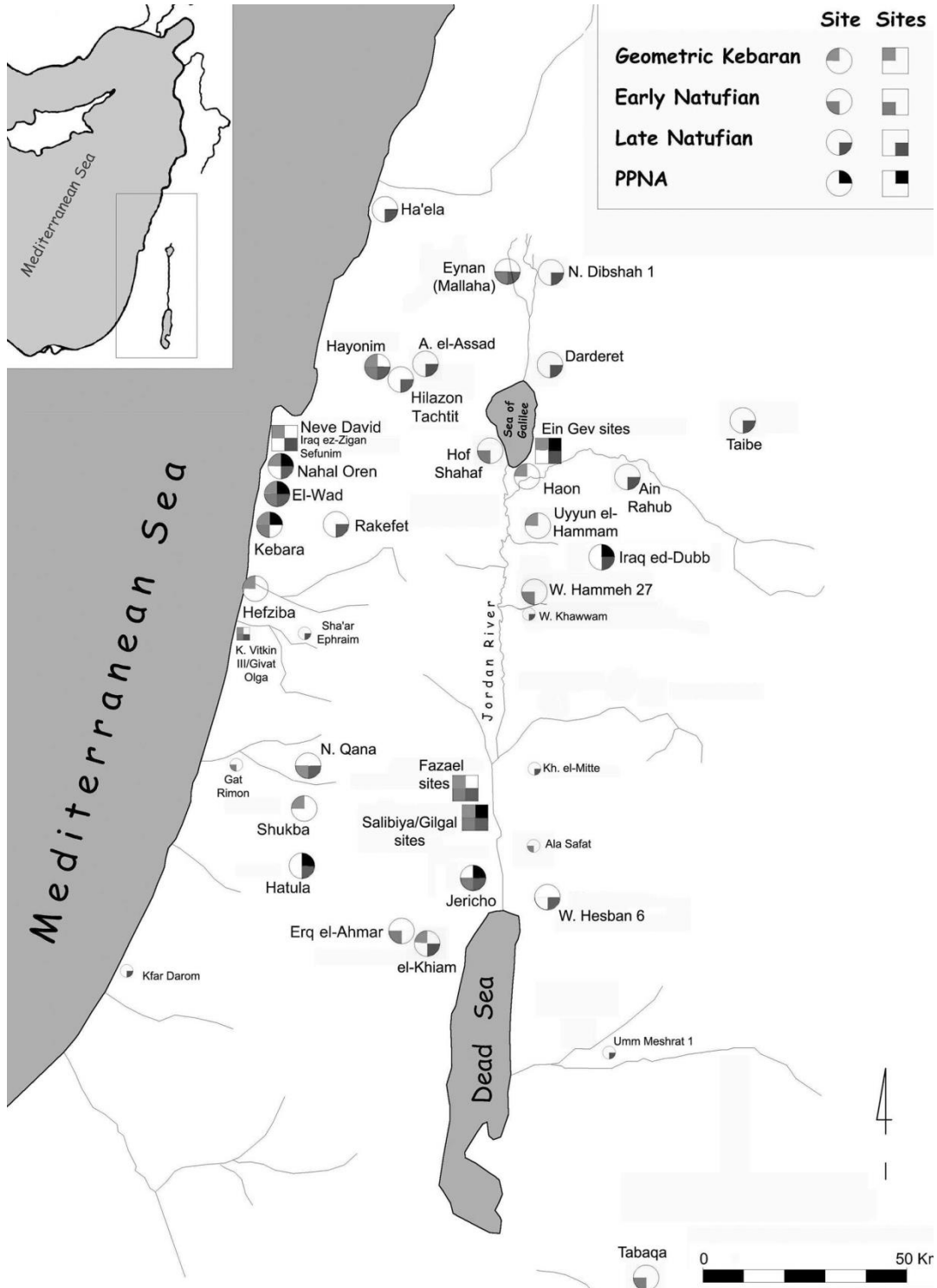
Har. 1: Yakın Doğu'da Erken Natufian Kültürü yerleşim bölgesi ve Geç Natufian Kültürünün yayılım alanları (Bar Yosef 1998, 160)

Bazı araştırmacılar, Garrod'un Natufian kültürü ile ilgili yaptığı kültürel tanımları yalnızca Güney Levant Bölgesi ve çekirdek alanla sınırlandırmakta, diğer bölgeler için geçerli saymamaktadır¹⁷ (Har. 2). Bu duruma örnek olarak, Suriye'de Orta Fırat Bölgesi'nde yer alan önemli bir yerleşim alanı olan Abu Hureyra gösterilebilir. Burada araştırma yapan uzmanlar, bu yerleşimi Natufian Kültürü ile doğrudan ilişkilendirmemiştir¹⁸. Bununla birlikte, bazı araştırmacılar ise Orta Fırat Vadisi'ndeki Anadolu yerleşimlerinin ve Abu Hureyra'nın Natufian Kültürü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır¹⁹.

¹⁷ Bar Yosef -Valla 1991, 257.

¹⁸ Bar Yosef -Valla 1991, 278.

¹⁹ Bar Yosef 1998, 162.



Har 2: Güney Levant Bölgesi "Çekirdek Alan" içerisinde yer alan Natufian yerleşimlerinin dağılımı (Belfer-Cohen 1991, 171)

Anadolu'da Epipaleolitik Dönem'e ilişkin kazı çalışmalarının sınırlı olması nedeniyle, Natufian Kültürü'nün Türkiye topraklarındaki etkisinin boyutu hala tartışma konusudur.²⁰ Türkiye'nin güneyinde, Antalya'da bulunan Beldibi ve Belbaşı yerleşimlerinde yapılan kazılarda ele geçen buluntular ile Abu Hureyra I yerleşiminden elde edilen eserler arasında

²⁰ Özdoğan-Başgelen (Ed) 1999, 225.

belirgin benzerlikler tespit edilmiştir²¹. Bu durum, Natufian Kültürü'nün Anadolu'daki etkilerine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Hallan Çemi, Natufian Kültürü ile benzer özellikler sergileyen bir diğer yerleşim alanıdır ve Abu Hureyra'nın yaklaşık 300 km kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Ancak, burada araştırma yapan uzmanlar, bu yerleşimin Natufian Kültürü'ne ait olduğuna dair kesin bir görüş belirtmemiştir²². İran ve Irak bölgelerinde ise Natufian Kültürü ile ilgili belirsizlik sürmektedir. Mellaart, Zagros Dağları'nda yer alan Epipaleolitik Zarzian Kültürü'nün ardından, bölgede Karim Shahirian evresi olarak da bilinen Chemi Shanidar Kültürü'nün ortaya çıktığını ve bunun yaklaşık olarak Natufian Kültürü ile eş zamanlı olduğunu ileri sürmüştür²³. Öte yandan, Solecki, Zagros bölgesindeki Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'in ve Natufian Dönemi'nin, Yakın Doğu'daki geniş kültürel yapının bölgesel varyantları olduğunu öne sürmektedir²⁴. Bu görüş, Levant'ta Natufian Kültürü ve Zagros'ta Zarzian Kültürü olmak üzere, iki büyük coğrafi alan tanımlayan Aurenche ve Kozłowski tarafından da desteklenmektedir²⁵. Sonuç olarak, doğrudan Natufian Kültürü olmasa bile, ona benzer özellikler taşıyan ve Güney Levant dışına yayılmış geniş bir kültürel yapıdan söz etmek mümkündür.

Natufian Dönemi'nin yerleşimlerinin tarihlendirilmesinde, keşfedilen taş alet, seramik ve figürin gruplarının tipolojik ve teknolojik verilere dayalı olarak yapılan analizleri önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, yapılan birçok radyometrik tarihleme de bu sürecin bir parçasıdır. Farklı araştırma yaklaşımlarının benimsenmiş olması nedeniyle, Natufian kronolojisinin sınırlarını kesin olarak belirlemek oldukça zordur. Bu nedenle, Lyon'daki Maison de l'Orient'in kronolojik yaklaşımına göre, Natufian Dönemi'nin yaklaşık olarak MÖ 12.000-10.300 yılları arasında gerçekleştiği öne sürülmektedir²⁶. Moore, daha nötr bir yaklaşım benimseyerek bu dönemi MÖ 12.500-10.000 yıllarına tarihlendirmiştir²⁷. Diğer kronolojik şemalar ise bu tarihlerle büyük ölçüde örtüşmekte ve pek çok araştırmacı Natufian Dönemi'nin yaklaşık olarak MÖ 12.800-10.200 yıllarına yayıldığı konusunda hemfikirdir²⁸. Sonuç olarak, Natufian Dönemi birçok kronolojik tarihleme ile 2.500 yıl süren bir zaman dilimini kapsamaktadır. Natufian Kültürü'nün kronolojisiyle ilgili farklı alt dönemler de bulunmaktadır. Erken Natufian Dönemi, yaklaşık olarak MÖ 12.800-11.250 yılları arasında, Geç Natufian Dönemi MÖ 11.250-10.500 yıllarında ve Son Natufian Dönemi ise MÖ 10.500-10.200 yıllarına denk gelmektedir²⁹.

Mezopotamya'dan başlayıp günümüz Suriye'sinin Orta Fırat Vadisi'nin kuzeydoğusuna kadar uzanan geniş bölge, Levant'taki ilk tarım yerleşimlerinin izlerini taşıyan önemli kanıtlar sunmaktadır. Bu bölgede yapılan kazılar, söz konusu yerleşimlerde evcil tahıl bitkilerinin (yabanıl emmer, einkorn, arpa, çavdar, buğday), büyük tohumlu baklagillerin (nohut, bezelye, mercimek) ve ketenin toplandığını göstermektedir³⁰. Bu geçiş, avcı-toplayıcı yaşam tarzından yiyecek üretimine olan geçişi simgeler ve "Neolitik Devrim" olarak tanımlanan sürecin temelini oluşturur. Natufian Dönemi'nde, bugünkü anlamıyla evcilleştirmeden söz edilemez, ancak sonraki Neolitik Dönem'de evcilleştirilecek olan bazı hayvan ve bitki türlerinin bu dönemde belirginleşmeye başladığını ve bu türlerin, ev ekonomisinin önemli bir parçası haline geldiğini görmekteyiz. Smith, Yakın Doğu'daki evcilleştirilen hayvan ve bitki türlerini şu şekilde sıralamaktadır: koyun, keçi, sığır, domuz;

²¹ Özdoğan-Başgelen (Ed) 1999, 226.

²² Simmons 2010, 53.

²³ Mellaart 1975, 70.

²⁴ Solecki vd. 2004, 54.

²⁵ Aurenche-Kozłowski 1999, 31.

²⁶ Cauvin 2000, 16.

²⁷ Moore vd. 2000, 7.

²⁸ Goring Morris-Belfer-Cohen 1998, 74.

²⁹ Byrd 1989, 164-165.

³⁰ Yücel 2017, 64; 2019, 230.

arpa, emmer ve einkorn buğdayı³¹. Zohary ise bu listeye mercimek, bezelye, nohut, burçak ve keteni de eklemektedir³². Tarımı yapılan ilk ürünler genellikle yıllık olarak hasat edilen ürünlerdir. Zohary, bunlar arasında emmer ve einkorn buğdayları ile arpanın ilk tarımı yapılan ürünler olduğunu belirtmekte, diğer ürünlerin ya bunlarla aynı dönemde ya da daha sonra tarıma dahil olduğunu ifade etmektedir³³. Tarım yapılan ilk ürünler veya evcilleştirilen ilk hayvanlar, rastlantı sonucu değil; insan, hayvan ve bitkiler arasındaki uzun süreli, karmaşık ve evrimsel ilişkilerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Natufian Kültürü'nde ev ekonomisi, avcılıkla oldukça çeşitlendirilmiş bir yapıya sahiptir. Yerleşim alanları genellikle zengin ve çeşitli doğal kaynaklara yakın bölgelerde yer almıştır. Bu yerleşimlerin bölgesel farklılıklar gösterse de, çoğunda oldukça zengin bir fauna mevcuttur. Örneğin, Natufian Kültürü'nün merkezinde geyik, sığır ve yaban domuzu avlanırken, daha kuru bölgelerde yaban atı türleri, Nübye keçisi ve yabani keçi gibi keçi türleri avlanıyordu. Bunun yanı sıra, yılan, kertenkele, kaplumbağa, amfibiyenler, çeşitli kuş türleri, su kuşları, ördek, kirpi, yabani tavşan, sincap, tilki, porsuk, vahşi kediler ve tatlı su ile deniz balıkları gibi pek çok küçük hayvan da avlanmıştır. Bu kadar çeşitliliğe rağmen, yapılan kazılarda, Natufian Kültürü'nde yaşayan insanların et ihtiyacını çoğunlukla tek bir hayvan türünden (ceylan) karşıladıkları anlaşılmaktadır³⁴. Bunun nedeni, coğrafi faktörlerin etkisiyle açıklanabilir; örneğin, çekirdek alanda ceylan nüfusu yaygınken, step ve çöl bölgelerinde daha çok keçi, koyun ve yaban atı gibi hayvanlar avlanıyordu. Genel olarak avlanan hayvanlara bakıldığında, et ihtiyacının yüzde 98'inin ceylan, sığır, yaban domuzu, antilop, yaban atı, kızıl geyik, koyun ve keçi gibi hayvanlardan bir veya birkaçının sağladığı görülmektedir³⁵. Henry, bu verilerin ceylanın avlanmada özel bir öneme sahip olduğunu gösterdiğini belirtmektedir³⁶.

Natufian Kültürü'nde evcilleştirilen ya da evcilleştirme sürecinin başlatıldığı düşünülen ilk hayvanın köpek olduğu öne sürülmektedir³⁷. Ancak, bu görüşü benimsemeyen araştırmacılar da bulunmaktadır³⁸. Köpeklerin, öncelikli olarak et kaynağı olarak değil, insanlara eşlik etme ve güvenlik sağlama amacıyla evcilleştirildiği düşünülmektedir³⁹. Natufian yerleşimlerinden elde edilen bulgularda köpek kalıntıları nadiren tespit edilmiştir. Bununla birlikte, köpeklerin evrimsel sürecine bakıldığında, Natufian yerleşimlerinin çevresinde dolaşan kurt sürülerinden zamanla ayrılarak, insan topluluklarına alışma süreciyle entegre olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, bilinçli bir evcilleştirme çabasından ziyade, insanlarla uzun süreli etkileşim sonucu gerçekleşmiş doğal bir sürecin parçası olabilir⁴⁰.

Natufian yerleşimlerinde gıda olarak tüketilen bitki türlerine dair sınırlı sayıda veri bulunmaktadır. Epipaleolitik döneme ait yerleşimlerden ise çok az sayıda paleobotanik bulgu elde edilmiştir. Nesbitt, tahılların kullanımına ilişkin veri sunan yalnızca üç yerleşim tespit edildiğini belirtmektedir: Ohalo II (Natufian Dönemi'ne ait değildir), Abu Hureyra ve Mureybet⁴¹. Byrd ise bu listeye Wadi Hammeh 27 ve Hayonim Mağarası'nı da eklemektedir⁴². Wadi Hammeh 27'de yapılan araştırmalarda, mercimek de dahil olmak üzere çeşitli baklagil

³¹ Smith 1995, 17.

³² Zohary 1999, 42.

³³ Zohary 1999, 43.

³⁴ Cope 1991, 351.

³⁵ Simmons 2010, 62.

³⁶ Henry 1989, 215.

³⁷ Davis-Valla 1978, 608–610.

³⁸ Olsen 1985, 86.

³⁹ Olsen 1985, 86.

⁴⁰ Simmons 2010, 63.

⁴¹ Nesbitt 2002, 115.

⁴² Byrd 1989, 177.

türleri ile yabani arpa kalıntılarına rastlanmıştır⁴³. Hayonim Mağarası'nda ise yabani arpa, yabani badem ve özellikle acıbakla içeren baklagillerin varlığı tespit edilmiştir⁴⁴. Bu bulgular, Natufian topluluklarının bitkisel gıdalardan nasıl yararlandığına dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Natufian Dönemi'ne ait mimari yapılar oldukça fazladır ve genellikle birimler halinde kümelenmiş şekilde bulunmuştur. Bu dönemin mimarisi, Bar Yosef tarafından yerleşik yaşama geçişin önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir⁴⁵. Yapılar arasında, toprağa kısmen gömülü çukur evler ve yarı gömülü yapılar dikkat çekmektedir. Konutların temelleri ya da istinat duvarları genellikle dairesel veya yarı dairesel biçimde ve tekdüz taş duvarlarla inşa edilmiştir. Bu duvarların yüksekliği bir metreye kadar ulaşabilmektedir⁴⁶.

Natufian mimarisinin en belirgin örneklerinden biri Ain Mallaha'dadır⁴⁷. Bu yerleşimde, kırmızı toz boya ve öğütülmüş kireçtaşı kullanılarak yeniden şekillendirilmiş duvar kalıntıları bulunmuştur. Burada kullanılan malzemenin, insan eliyle üretilen en eski inşaat malzemelerinden biri olduğu düşünülmektedir⁴⁸. Ain Mallaha'daki konutlarda, muhtemelen sağlam çatıları desteklemek için yapılmış eş merkezli daireler tespit edilmiştir. Üst yapının ahşap ve çalılarla oluşturulduğu tahmin edilse de pişmiş toprak tuğla, sazlık ve sıva gibi malzemelere dair çok az somut kanıt bulunmaktadır. Yuvarlak ya da kare şeklinde ve 3-6 metre çapında ocaklara sahip konut yapıları, döneme ait tipik mimari örneklerdir. Konutların zeminleri genellikle sıkıştırılmış çakıl taşlarıyla kaplanmıştır. Bununla birlikte, Ain Mallaha'da 9 metre çapında ve zemini direk çukurları ile buluntu topluluklarını içeren özel bir yapı keşfedilmiştir⁴⁹. Natufian Dönemi'nde yalnızca çukur evler ya da yarı gömülü yapılar değil, Hayonim Mağarası'nda görüldüğü gibi bir dizi küçük ve birbirine bağlı oval odalar da inşa edilmiştir. Her biri 2,5-3 metre çapında olan bu odalar, işlenmemiş taşlardan yapılmıştır. Natufian döneminin bir diğer önemli yerleşimi olan Abu Hureyra I yerleşiminde ise mimari yapılar daha kompleks olup, çukur tabanlı ve çok odalı bir plana sahiptir. Ancak zamanla, toprak zemin üzerinde ahşap ve sazdan yapılmış kulübeler inşa edilmiştir⁵⁰. Bu kulübelerin kesin yapısı tam olarak belirlenememiştir. Bazı çukurların depolama amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Hayonim yerleşiminde bulunan taş döşeli zeminli yapılar ve Ain Mallaha'daki sıvalı çukurlar ile silolar da bu tür depolama alanları arasında yer almaktadır. Ancak bu yapıların düzenli bir şekilde inşa edilmediği gözlemlenmiştir⁵¹.

Natufian Dönemi'ne ait mezarlarda, bazı bireylerin süs eşyaları veya özel giysilerle birlikte gömüldüğü tespit edilmiştir. Ancak bu döneme ait mezarların büyük bir kısmında, yalnızca ölen kişinin bulunduğu görülmektedir. Kolye, bilezik, kemer, küpe ve kolye ucu gibi takılar nadiren ele geçmiş olup, bu tür süs eşyalarının bulunduğu mezarların sembolik bir anlam taşıdığı düşünülmektedir. Süs eşyalarının bulunduğu bu tarz mezarlar genellikle Erken Natufian Dönemi'ne aittir. Bazı bireylerin hayvanlarla birlikte gömüldüğüne dair bulgular mevcuttur, ancak bunun adak ya da kurban ritüeliyle ilişkili olup olmadığına dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır⁵². Örneğin, Hayonim Terası ve Ain Mallaha yerleşimlerinde bulunan iki mezarda, evcilleştirilmiş olduğu düşünülen köpek kemiklerine rastlanmıştır⁵³. Özellikle

⁴³ Byrd 1989, 178.

⁴⁴ Byrd 1989, 178.

⁴⁵ Bar Yosef 1981, 560.

⁴⁶ Perrot 1966, 474.

⁴⁷ Perrot 1966, 475.

⁴⁸ Valla 1998, 175.

⁴⁹ Bar Yosef 1998, 163.

⁵⁰ Moore vd. 2000, 478.

⁵¹ Bar Yosef 1998, 163-164.

⁵² Valla 1998, 178.

⁵³ Davis-Valla 1978, 608-610.

Hayonim yerleşiminde, özenle hazırlanmış bir mezarda, üç insan iskeletiyle birlikte iki köpeğe ait kemikler tespit edilmiştir⁵⁴. Natufian Kültürü'nde ölü gömme uygulamaları yalnızca mezarlarla sınırlı kalmamıştır. Wadi Hammeh 27 yerleşiminde, bazı katmanlarda yanmış kafatası parçalarına rastlanmıştır⁵⁵. Ain Mallaha'da ise, kafatası ve diğer vücut parçalarının farklı yapıların zemininde bulunduğu belirlenmiştir⁵⁶. Hayonim Mağarası ve Nahal Oren gibi diğer yerleşimlerde ise, bazı kafataslarının alt çene kemiğiyle birlikte veya çenesiz olarak saklandığı tespit edilmiştir. Bu tür uygulamaların, ölü gömme ritüelleri ve inanç sistemleriyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir⁵⁷.

Natufian yerleşimlerinde ortaya çıkarılan sanatsal objeleri yorumlamak oldukça güçtür. Bu yerleşimlerde insan ve hayvan figürinleri, geometrik desenlerle süslenmiş eşyalar ve kişisel aksesuarlar bulunmuştur. Bu objelerin çeşitliliği ve mistik yapısı, toplulukların sembolik düşüncelere ve belirli inanç sistemlerine sahip olduğunu düşündürmektedir⁵⁸. Natufian Kültürü, dönemin diğer avcı-toplayıcı topluluklarıyla bazı benzerlikler taşısa da, nasıl ve neden ortaya çıktığı konusu hâlâ araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır⁵⁹.

3. Natufian Kültürü Önemli Yerleşim Merkezleri

Natufian Kültürü, tarım yapan ilk toplulukların oluşum sürecinde önemli bir rol oynamış ve insanın kültürel evriminde etkili olmuştur. Bu kültüre dair en erken izler, özellikle Yakın Doğu'nun Levant Bölgesi'nde tespit edilmiştir. Natufian toplumunun yeryüzündeki ilk çiftçiler olabileceği düşüncesi, bu kültürün Garrod tarafından keşfedilmesiyle gündeme gelmiştir. Garrod ve Neuville, yürüttükleri kazılarda taş, kemik ve öğütme taşlarından oluşan endüstriyel kalıntılar keşfetmiş ve Mount Carmel ile Judean tepelerindeki mağaralarda mezar buluntularına ulaşarak Natufian Kültürü'nü tanımlamışlardır⁶⁰. 1950'lerde gerçekleştirilen kazılar, özellikle Ain Mallaha'daki (Eynan) toprağa yarı gömülü yuvarlak yapılar sayesinde, Perrot'un burayı bir köy yerleşimi olarak değerlendirmesine neden olmuştur⁶¹. Natufian Kültürü'ne dair önemli bulgular, Nahal Oren⁶², Hayonim Mağarası ve Terası⁶³, Rosh Zin⁶⁴, Rosh Horeshe⁶⁵, Wadi Hammeh⁶⁶, Wadi Judayid⁶⁷ yerleşimleri ve Beidha'nın⁶⁸ alt katmanlarındaki kazılardan elde edilmiştir. Bu keşifler, Levant Bölgesi'nin merkezinde, Natufian Kültürü'ne ait önemli bir alan olduğu görüşünü desteklemektedir.

Günümüzde Natufian Kültürü'ne ait önemli bilgilerin elde edildiği yerleşim merkezleri ağırlıklı olarak Ürdün ve İsrail sınırları içinde yer almaktadır (Har. 3). Natufian yerleşimlerinin büyük bir bölümü, biyolojik çeşitlilik açısından zengin olan Ürdün'ün kuzey kesimi, İsrail'in merkezi bölgeleri ve Ürdün Platosu boyunca yayılım göstermektedir. Buna karşın, Lübnan ve Suriye-Arap Çölü'nde Natufian Kültürü'ne ait yerleşimlerin daha sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmada ele alınan yerleşim alanları, Natufian Kültürü kapsamında değerlendirilen ve aynı

⁵⁴ Davis-Valla 1978, 608–610.

⁵⁵ Edwards 2012, 126.

⁵⁶ Perrot 1966, 445.

⁵⁷ Valla 1998, 169–187.

⁵⁸ Garfinkel 2003, 7.

⁵⁹ Garfinkel 2003, 15.

⁶⁰ Neuville 1951, 109–110.

⁶¹ Bar Yosef 1998, 162.

⁶² Stekelis-Yizraely 1963, 2.

⁶³ Bar Yosef-Goren 1973, 51.

⁶⁴ Henry 1976, 317–347.

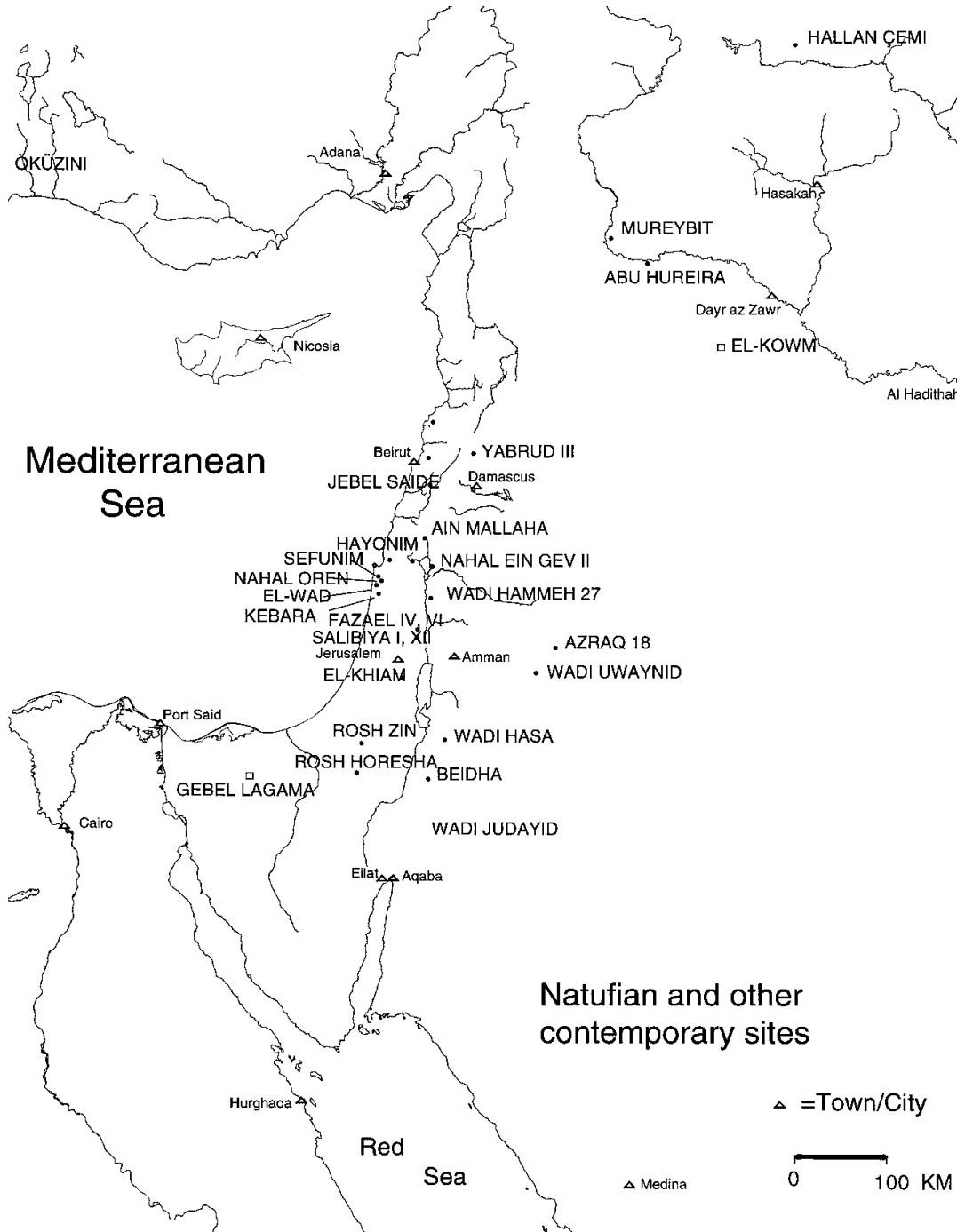
⁶⁵ Larson 1977, 191–232.

⁶⁶ Edwards 1988, 525–565.

⁶⁷ Henry 1989, 15.

⁶⁸ Childe 1953, 5.

zamanda bazıları insan figürinleri ile dikkat çeken merkezlerdir. Bu yerleşimlerde inanç sistemlerine dair benzerliklerin olduğu düşünülmektedir.



Har. 3: Levant Bölgesi'nde Natufian Kültürü yerleşim alanları (Bar Yosef 1998, 172)

4. Natufian Kültürü Figürin ve Sanatsal Eserleri

Natufian Kültürü, yalnızca mimari ve besin ekonomisiyle değil, sanatsal öğeleriyle de büyük önem taşımaktadır. Bu kültüre ait çok sayıda natüralist ve şematik figürin keşfedilmiştir. Buluntular arasında insan figürleri, insan başını temsil eden eserler, fallus sembolleri ve dişiligi simgeleyen şekiller yer almaktadır⁶⁹. Bu eserler, Natufian toplumunda sanatsal ifadenin ve sembolik düşüncenin gelişmiş olduğunu göstermektedir.

⁶⁹ Schmandt Besserat 1998, 113.

Natufian Kültürü'nde yer alan mask benzeri eserler, sembolizmin ve sanatsal anlatımın önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Zigzak, şevron ve meander gibi motiflerin varlığı, bu eserlerin sadece estetik amaçlarla değil, muhtemelen inanç ya da ritüel bağlamında da kullanıldığını düşündürmektedir⁷⁰. Özellikle Natufian Kültürü'nün çekirdek bölgesinde yoğunlaşan bu buluntular, farklı yerleşimler arasındaki sanatsal ve kültürel çeşitliliğe de işaret etmektedir⁷¹. Eynan'da bulunan kireçtaşından yapılmış insan başları, bu tür eserlerin önemli örneklerindendir⁷² (Fig. 1-2). Vücudun geri kalan kısmına ulaşılamamış olması, bu figürlerin bireysel kimliklerden ziyade insan kavramını ve ruhunu temsil eden soyut ve şematik ifadeler olarak yorumlanmasına neden olmuştur⁷³. Bu eserler, mask kültürünün ortaya çıkışına dair erken ipuçları sunarak, Natufian toplumunda kimlik, ritüel ve ruh kavramlarının nasıl algılandığına dair önemli bilgiler vermektedir.



Fig. 1: İnsan Yüzü Mask-Kireçtaşı, Eynan, İsrail (Perrot 1966, 441)



Fig. 2: İnsan Yüzü Mask-Kireçtaşı, Eynan, İsrail (Perrot 1966, 442)

El-Wad Mağarası'nda bulunan kalsitten yapılmış insan başı, Natufian sanatı açısından oldukça dikkat çekici bir örnektir (Fig. 3). Yüz hatlarının daha ayrıntılı işlenmiş olması, bu dönemde sanat anlayışının ve figüratif tasvirlerin gelişmekte olduğunu gösterir. Alt kısmının eksik olması nedeniyle tam formuna ulaşılamamış olsa da, insize çizgilerle belirginleştirilen ağız, burun ve göz detayları, dönemin sanatsal stilini yansıtmaktadır. Boyun kısmında yatay bir çizginin bulunması, bu özelliğin daha sonraki dönemlerde yaygınlaşacak karakteristik bir unsur haline geldiğini göstermektedir. Bu eser, Natufian Kültürü'nde insan tasvirine yönelik soyuttan gerçeğe doğru bir eğilim olduğunu ve zamanla sanatsal detaylandırmanın arttığını düşündürmektedir⁷⁴.

⁷⁰ Schmandt Besserat 1998, 118.

⁷¹ Bar Yosef 1998, 166.

⁷² Perrot 1966, 441-442.

⁷³ Perrot 1966, 441-442.

⁷⁴ Perrot 1966, 441-442.



Fig. 3: İnsan Başı Figürin-Kalsit, El-Wad Mağarası, İsrail (Garrod 1932, 260)

Nahal Ein Gev II yerleşiminde bulunan mask, Eynan ve El-Wad Mağarası'ndaki örneklerle benzer özellikler taşıyan önemli bir figürdür⁷⁵ (Fig. 4). Bu eserde sanatçı, figürün baş sınırlarını belirlemek için çakıl taşlarının doğal kenarlarını kullanarak yüzün konturunu ortaya koymuş ve kenarlarda yapılan hafif düzenlemelerle daha belirgin hale getirmiştir. Özellikle kullanılan T şeklindeki çizgisel işlem, kaşları simüle ederken, burun kısmını da vurgulamaktadır. Burun kısmının sağ ve sol taraflarında yapılan düzenlemelerle, yanaklar doğal bir şekilde belirginleştirilmiştir. Bu şekilde elde edilen yüz ifadesi şematik olup, Natufian Kültürü'ne ait diğer yüz figürleri gibi ayrıntılardan kaçınılmıştır. Ayrıca, Göbeklitepe ve Nevali Çori'den PPNA Dönemi'ne ait kireçtaşı minyatür masklarla Natufian örnekleri arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir⁷⁶. Her iki bölgede de yüz şekillendirilirken yarım daire veya oval çizgilerle yüz hatları belirginleştirilmiş, bu da erken Neolitik kültürler arasında benzer bir sanatsal yaklaşımın varlığını gösteriyor olabilir. Bu tür figürlerin, sosyal ve ritüel amaçlarla kullanıldığını ve erken toplumların sembolik düşünce sistemlerini yansıttığını söylemek mümkündür⁷⁷.



Fig. 4: İnsan Yüzü-Kireçtaşı, Nahal Ein Gev II, İsrail (Grosman vd. 2017, 140)

⁷⁵ Garrod 1932, 260.

⁷⁶ Karul vd. 2017, 105-139.

⁷⁷ Garrod 1932, 261.

Natufian Kültürü'nde doğal biçimlere uygun şekilde yapılmış hayvan figürinleri, kültürün sanatsal ve sembolik yönünü yansıtan önemli buluntulardır. Bu figürler, kemik ya da kireçtaşı kullanılarak yapılmıştır ve figürlerin çoğu, hayvanların doğadaki özelliklerini doğru şekilde tasvir etmektedir. Öne çıkan örneklerden biri, Nahal Oren yerleşiminde keşfedilen bir eserdir⁷⁸ (Fig. 5). Bu eserde, bir ucunda insan başı, diğer ucunda ise hayvan başı tasvir edilmiştir. Bu tür eserler, insanların hayvanlarla ilişkilerinin arttığını ve evcilleştirilen köpeklerin bu kültürle olan bağlarını gösteriyor olabilir. Bir başka örnek de yine Nahal Oren yerleşiminden ele geçen kireçtaşından yapılmış ve hem insan hem de hayvanlara ait özellikler taşıyan bir eserdir⁷⁹ (Fig. 6). Bu figürün bir ucunda hayvan başı, diğer ucunda ise fallus şekli bulunmaktadır. Bu eser, insan ve hayvan özelliklerinin bir arada bulunduğu bir örnek olarak, bu dönemde hayvanların insanlarla daha yakın bir ilişki içinde olduklarını göstermektedir. Bu tür figürinler, insan ve hayvan birlikteliği konusunda erken izler sunmakta olup, ilerleyen dönemde köpek ve insanların birlikte gömülmesi gibi ritüel uygulamalarına yol açan süreci başlatmış olabilir⁸⁰.



Fig. 5: İnsan Figürini-Kemik, Nahal Oren, **Fig. 6:** Bir Ucu Fallus Diğer Ucu Hayvan Başı İsrail (Bar Yosef 1981, 555) Eser-Kireçtaşı, Nahal Oren, İsrail (Stekelis-Yizraely 1963, 3)

Natufian Kültürü'nde natüralist bakış açısıyla yapılmış eserler mevcut olmasına rağmen, insan figürinlerinin sayısı oldukça sınırlıdır⁸¹. Bu kültürdeki tek dikkat çekici istisnalardan biri, Ain Shakeri yerleşiminde bulunan ve cinsel birliktelik yaşadığı düşünülen bir çifti tasvir eden kireçtaşı figürüdür⁸² (Fig. 7). Eser, kendine has özelliklere sahip olup, bilim insanları tarafından Natufian Kültürü'ne ait olduğu düşünülmektedir. Bu figürde, bir çiftin cinsel birleşme pozisyonunda olduğu betimlenmektedir.

⁷⁸ Noy 1991, 557-568.

⁷⁹ Stekelis-Yizraely 1963, 3.

⁸⁰ Tchernov-Valla 1997, 75.

⁸¹ Weinstein Evron-Cohen 1993, 104

⁸² Schmandt Besserat 1998, 113.



Fig. 7: İnsan Figürini-Kalsit, Ain Sakhri, İsrail (Cauvin 1978, 82)

5. Sonuç

Levant Bölgesi, Paleolitik dönemden Neolitik döneme geçişte sahip olduğu elverişli iklim koşulları, flora ve faunasıyla insanlar için çok önemli bir alanı ifade etmektedir. Bu uygun koşullar altında En Natuf Vadisinde ortaya çıkan ve bir Epipaleolitik Dönem Kültürü olan Natufian Kültürü bu bölgenin sunduğu avantajlarla birlikte insanlık tarihi açısından mimari, ev ekonomisi, besin üretimi, inanç ve sanatsal eserler konusunda bir dönüm noktasını niteliğindedir. Bu dönemi, hem Levant Bölgesi hem de bu bölgeye yakın yerlerde Paleolitik dönemden Neolitik döneme geçişte çok önemli bir ara dönem olarak değerlendirmek mümkündür. Natufian Dönemi, Levant Bölgesi'ndeki son avcı-toplayıcı gruplarının kültürünün ve bilişsel evriminin izlerini sürdürebilmemizi sağlayan önemli bir dönemdir. Nahal Oren yerleşiminde bulunan kemik ve kireçtaştan yapılmış her iki eserde de insan ve hayvan özelliklerinin bir arada verilmiş olması insan ve hayvan ilişkilerinin boyutlarını anlamamızda önemli rol oynamaktadır. Bu eserler, insan figürinleri ve sembolik sanat eserlerinin, insanın doğayla olan ilişkisini ve yaşadığı çevreyle olan farkındalığını yansıtmaları açısından önemlidir. Eynan ve Nahal Ein Gev II kazılarında ortaya çıkarılan mask örneklerinde ise insanların yüz şekli ve ayrıntıları titizlikle işlenmiştir. Bu açıdan, masklar ve insan figürinleri, sadece bireysel portreler değil, aynı zamanda insan türünün kendisini diğer hayvanlardan ayırt etme çabasının sembolik ifadeleridir. Natufian kültüründe masklar ve insan figürinleri, bireysel kimlikten ziyade, insanın kendini sembolik olarak keşfetmesiyle ilgilidir. Neolitik döneme yaklaşıldıkça, bu tür eserlerin sayıca artması tesadüfi değildir. Neolitikleşme, insanın doğaya hükmetmeye başlaması, hayvanları evcilleştirme sürecine sokması ve kendi evrimini gerçekleştirmesiyle paralel bir olgudur. Tam bu noktada Natufian Kültürü de kendine özgü mimari yapılarını oluşturmaya başlayarak, hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesinde ilk adımları atarak bu süreçte anahtar rol oynamıştır. Figürin ve mask gibi sanatsal ürünlerin ortaya çıkması söz konusu gelişimin ilk adımlarıdır. Bununla birlikte, Natufian Kültürü'ne ait figürinler ve masklar, insanın temel ihtiyaçlarından sıyrılarak soyut ve duygusal yönlerini dışa vurması olarak da görülebilir. Bu eserlerdeki estetik dokunuşlar, figürlerin yapılışında özen gösterildiği ve insanın bilinçli bir şekilde somut ifadeler yaratmaya başladığı izlenimini verir. Ain Sakhri'daki eser duygusal açıdan dışavurumun güzel bir örneğidir. Ayrıca, insan-hayvan karışık figürinler de bu dönemdeki sosyal ve kültürel evrimi gözler önüne serer. Hayvanlarla kurulan duygusal bağlar, özellikle köpeklerin evcilleştirilmesi gibi örneklerle, tarım öncesi toplulukların çevrelerindeki diğer canlılarla ilişkilerinin önemli bir göstergesidir. Nahal Oren gibi yerleşimlerde bulunan kemik ve taş figürler, insanın hayvanlarla av dışında farklı amaçlarla ilişki kurmaya başladığını gösterir. Bu figürinler, aynı zamanda hayvan evcilleştirmenin ve bazı hayvan türlerinin insan çevresine entegre edilmesinin erken izlerini taşıyan değerli

buluntulardır. Tüm bu gelişmeler, insanın zihinsel gelişimini ve kendini daha net bir şekilde ifade etmeye başladığını gösteren önemli işaretlerdir.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest: Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / The author declares no conflict of interest.

Kaynakça

- Aurenche, O.-Kozłowski, S. 1999, *La naissance du Néolithique au Proche-Orient*, Editions Errance. Paris.
- Bar Yosef, O. 1970, *The Epipaleolithic Cultures of Palestine*, The Hebrew University of Jerusalem, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Jerusalem.
- Bar Yosef, O. 1981, "The Pre- Pottery Neolithic Period in the Southern Levant", *Prehistoire du Levant Colloques, Internationaux du C.N.R.S. No. 598*, 551-570.
- Bar Yosef, O. 1998, "The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture", *Evolutionary Anthropology*, 6, 159-177.
- Bar Yosef, O.-Goren, N. 1973, "Natufian remains in Hayonim Cave", *Paleorient*, 1, 49-68.
- Bar Yosef, O.-Valla, F. 1991, *The Natufian Culture in the Levant*, International Monographs in Prehistory, Ann Arbor.
- Baysal, E. L. 2016, "Anadolu ve Levant Epi-paleolitik İşığında Direkli Mağarası Kişisel Süs Eşyaları", *Anadolu / Anatolia*, 42, 137-154.
- Belfer-Cohen, A. 1991, "The Natufian in the Levant", *Annual Review of Anthropology*, 20, 167-186.
- Byrd, B. 1989, "The Natufian: Settlement Variability and Economic Adaptations in the Levant at the End of the Pleistocene", *Journal of World Prehistory*, 3, 159-197.
- Childe, G. 1953, *New Light on the Most Ancient Near East*, Grove Press, New York.
- Cauvin, J. 1962, "Prospection dans le Hauran (Syrie)", *Cahiers ligures de Préhistoire et d'Archéologie*, 12, 282-284.
- Cauvin, J. 1978, *Les Premiers Villages de Syrie-Palestine de IXeme au VIIeme millenaire avant J.C.*, Maison de l'Orient, Lyon.
- Cauvin, J. 2000, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Contenson, H. 1966, "La station préhistorique de Qornet Rharra, près de Saidnaya", *Annales Archéologiques Arabes Syriennes*, XVI/2, 197-202.
- Cope, C. 1991, "Gazelle Hunting Strategies in the Southern Levant", *The Natufian Culture In The Levant, International Monographs in Prehistory*, (Eds. Ofer Bar-Yosef-François R. Valla), 341-358.
- Davis, S.-Valla, F. 1978, "Evidence for the Domestication of the Dog 12,000 Years Ago in the Natufian of Israel", *Nature*, 276, 608-610.
- Echegaray, J. G. 1963, "Nouvelles fouilles à el Khiam", *Revue Biblique*, 70, 94-119.
- Edwards, P. C. 1988, "Late Pleistocene prehistory in the Wadi al-Hammeh, Jordan Valley", *The Prehistory of Jordan: The State of Research in 1986, British Archeological Reports International Series*, Oxford, 525-565.

- Edwards, P. C. 2012, *WadiHammeh 27: An Early Natufian Site at Pella, Jordan*, Culture and History of the Ancient Near East, 59.
- Garfinkel, Y. 2003, *Dancing at the Dawn of Agriculture*, University of Texas Press, Austin.
- Garrod, D. 1932, "A New Mesolithic Industry: the Natufian of Palestine", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 62, 257-269.
- Goring-Morris, N.-Belfer-Cohen, A. 1998, "The Articulation of Cultural Processes and Late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan", *Paléorient*, 23, 71-93.
- Grosman, L., Shaham, D., Valletta, F., Abadi, I., Goldgeier, H., Klein, N., Dubreuil, L. - Munro, N. D. 2017, "A human face carved on a pebble from the Late Natufian site of Nahal Ein Gev II", *Antiquity*, Vol:91, 1-5.
- Henry, D. O. 1976, "Rosh Zin: A Natufian settlement near Ein Avdat", *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel*, SMU Press, Dallas, 317-347.
- Henry, D. O. 1989, *From Foraging to Agriculture: The Levant at the end of the Ice Age*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Karul, N.-Kozbe, G.-Yavkır, A. (Ed.), 2017, *Şanlıurfa Müzesi Arkeolojik Eser Kataloğu*, Şanlıurfa.
- Kenyon, K. M. 1959, "Earliest Jericho", *Antiquity*, 33, 5-9.
- Kirkbride, D. 1960, "The Excavation of a Neolithic Village at Seyl Aqlat, Beidha, near Petra", *Palestine Exploration Quarterly*, 92, 136-145.
- Larson, P. 1977, "Test excavations at the Natufian site of Rosh Horsha", *Prehistory and Paleoenvironments in the Central Negev, Israel, Vol. II, The Avdat/Agev Area*, SMU Press, Dallas, 191-232.
- Mellaart, J. 1975, *The Neolithic of the Near East*, Thames and Hudson, London.
- Moore, A.-Hillman, G.-Legge, A. 2000, *Village on the Euphrates: From Foraging to Farming at Abu Hureyra*, Oxford University Press, Oxford.
- Nesbitt, M. 2002, "When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", *The Dawn Of Farming in the Near East*, Berlin, 113-132.
- Neuville, R. 1951, "Le Paléolithique et le Mésolithique du Désert de Judée", *Archives de l'Institut de Paléontologie Humaine, Mémoire no: 24, Institut de Paléontologie Humaine*, Paris.
- Noy, T. 1991, "Art and decoration of the Natufian at Nahal Oren", *The Natufian Culture in the Levant, International Monographs in Prehistory, Archaeological Series*, 557-568.
- Orrelle, E. 2014, *Material Images of Humans from the Natufian to Pottery Neolithic Periods in the Levant*, Bar Publishing, Oxford.
- Özdoğan, M.-Başgelen, N. (Ed). 1999, *Concluding Remarks, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul*.
- Perrot, J. 1957, "Le Mésolithique de Palestine et les Récentes Découvertes à Eynan", *Antiquity and Survival*, 2, 3-4.
- Perrot, J. 1966, "Le Gisement Natoufien de Mallaha (Eynan) Israel", *L'Anthropologie*, 70, 437-484.
- Ronen, A. 1968, "Excavations at the Cave of Sefunim (Iraq el- Baroud)", *Quartär*, 19, 275-288.

- Schmandt-Besserat, D. 1998, “A Stone Metaphor of Creation”, *Near Eastern Archaeology*, 6, 109-117.
- Simmons, A. H. 2010, *The Neolithic Revolution in the Near East Transforming the Human Landscape*, The University of Arizona Press, Tucson.
- Smith, B. D. 1995, *Emergence of Agriculture*, Scientific American Library, New York.
- Solecki, R. S.-Solecki, R. L.-Agelarakis, A. P. 2004, *The Proto-Neolithic Cemetery in Shanidar Cave*, Texas A&M University Press, College Station, Texas.
- Stanley, J. O. 1985, *Origins of the Domestic Dog: The Fossil Record*, University of Arizona Press, Tucson.
- Stekelis, M. 1956, “Nahal Oren”, *Revue Biblique*, 63, 88-89.
- Stekelis, M.-Yizraely, T. 1963, “Excavations at Nahal Oren”, *Israel Exploration Journal*, 13, 1-12.
- Tchernov, E.-Valla, F. 1997, “Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant”, *Journal of Archaeological Science*, 24, 65-95.
- Weinstein-Evron, M.-Cohen, A. B. 1993, “Natufian Figurines from the New Excavations of the El-Wad Cave, Mt. Carmel, Israel”, *Rock Art Research*, 10, 102-106.
- Valla, F. 1998, “The First Settled Societies—Natufian (12,500–10,200 BP)”, *The Archaeology of the Holy Land*, Leicester University Press, London and Washington, 169-187.
- Yücel, Ç. 2017, *Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin ve Adıyaman Müzelerindeki Geç Neolitik Çağ’dan Hellenistik Dönem’e Kadar Figürin ve İdoller*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Yücel, Ç. 2018, “Tarih Öncesi İnsan Biçimli Figürinler Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21, 228-239.
- Zohary, D. 1999, “Domestication of the Neolithic Near Eastern Crop Assemblage”, *Prehistory of Agriculture: New Experimental and Ethnographic Approaches*, Monograph 40, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, 42-50.